

آسیب‌شناسی روش تدریس درس تعلیم و تربیت اسلامی با رویکرد پژوهش کیفی از منظر اساتید علوم تربیتی و دانشجویان کارشناسی ارشد دانشگاه‌های تهران

دکتر اکبر صالحی* کورش رستمی مسنی**

پژوهش حاضر با هدف شناسایی آسیب‌های روش تدریس درس تعلیم و تربیت اسلامی در مقاطع کارشناسی ارشد دانشگاه‌های تهران صورت گرفته است. این پژوهش، کیفی است و در آن روش مصاحبه نیمه ساختاریافته و نمونه‌گیری هدفمند و انتخابی برای گردآوری اطلاعات استفاده شده است. تعداد مصاحبه شونده‌گان ۲۹ نفر هستند. سؤالات پژوهش عبارت‌اند از: آسیب‌های روش تدریس درس تعلیم و تربیت اسلامی کدام است؟ راه‌حل مناسب برای رفع این آسیب‌ها چیست؟ چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی میان نظرات مصاحبه‌شونده‌گان وجود دارد؟ برای جمع‌آوری اطلاعات، ابتدا مصاحبه‌ها بر روی نوار کاست ضبط شده و سپس برای تجزیه و تحلیل اطلاعات از رویکرد توصیفی-تفسیری استفاده شده و نتایج پژوهش از درون داده‌ها و مصاحبه‌ها به دست آمده است. مهم‌ترین آسیب‌های شناسایی شده در این پژوهش، عبارتند از: نبودن محتوا و کتاب‌های درسی مناسب، عدم تناسب مطالب و محتوا با زندگی دانشجویان، عدم ورود بسیاری از اساتید به هر دو حوزه دین و تعلیم و تربیت، عدم شایستگی برخی اساتید از نظر علمی و اعتقادی، استفاده نکردن اساتید از طرح درس و عدم برنامه‌ریزی برای تدریس است.

واژگان کلیدی: آسیب‌شناسی، روش تدریس، تعلیم و تربیت اسلامی، پژوهش کیفی، کارشناسی ارشد.

اصولاً عالی‌ترین هدف ادیان آسمانی، تعلیم و تربیت بشر، یعنی تهذیب نفس، تعدیل تمایلات و غرایز و بالابردن روح و عقل بشر به عالی‌ترین سطح کمالات او بوده است (حجتی، ۱۳۷۰، ۱۵).

دین اسلام برای همه ابعاد زندگی بشر برنامه دارد و نظام آموزش و پرورش می‌کوشد تا تربیت دانش‌آموزان ماهیت دینی داشته باشد؛ اما با توجه به اینکه تربیت، ذاتاً به گونه‌ای است که نتایج آن تدریجی حاصل می‌شود، در برخی موارد نتایج جالب توجهی به دست نیامده است. روشن است که نرسیدن به نتایج مورد نظر، علاوه بر دیر نتیجه دادن ذاتی تربیت به مسائل دیگری نیز مربوط می‌شود (باقری، ۲، ۱۳۸۴، ۲۸۳).

تربیت دینی فرآیندی است که در راستای ارضای نیاز فطری به دین، بخش مهمی از زندگی افراد را در بر می‌گیرد. اگر الگوی مطلوبی برای تربیت دینی در دسترس متصدیان این امر نباشد به خطا رفتن آنها در فهم اهداف، روش‌ها و محتوای تربیت دینی، لطمه بسیار سنگینی به رشد دینی افراد وارد می‌سازد (عطاران، ۱۳۶۶، ۱۲).

تربیت دینی در دانشگاه‌های ایران با عنوان تربیت اسلامی، اخلاق اسلامی و معارف اسلامی با تأکید بر آموزه‌های قرآن و سیره تربیتی ائمه اطهار علیهم‌السلام به دانش‌آموزان و دانشجویان عرضه می‌شود؛ از این‌رو منظور ما از تربیت دینی در این پژوهش همان تربیت اسلامی است که معمولاً در اغلب رشته‌های علوم تربیتی در مقطع کارشناسی ارشد با همین عنوان به دانشجویان ارائه می‌شود؛ از این‌رو آنچه در این نوشتار با قید تربیت دینی مطرح می‌شود، منظور همان تربیت اسلامی است. هرچند دایره تربیت دینی اعم از تربیت اسلامی است، ولی مفهوم آن دو در این

فصلنامه
علمی-تخصصی

پژوهش‌نامه

تبلیغ

سال اول

شماره دوم

تابستان ۱۳۹۲

مقاله یکسان در نظر گرفته شده است. پیامبر ﷺ در رابطه با اهمیت و ضرورت تربیت دینی فرموده‌اند: «لان یؤدب ولده خیر من ان یتصدق بنصف صاع کل یوم»؛ اگر پدری فرزندش را تربیت کند، بهتر از این است که روزی یک و نیم کیلوگرم طعام صدقه بدهد (حر عاملی، بی تا، ۵، ۱۹۵).

تربیت اسلامی فرایندی است که از خانه آغاز می‌شود و در سنین بالاتر، تکمیل و یا تصحیح می‌شود. طی کردن چنین مسیری البته با توجه به پیش‌بایست‌های آن، یعنی تشکیل خانواده، انتخاب همسر، انعقاد نطفه و نوع پرورش طفل، زمانی می‌تواند موفق باشد که از طریق برنامه‌های آموزشی رسمی - غیررسمی به درستی آموزش داده شود. آنچه در این میان اهمیت دارد، وجود عوامل بسیار زیاد در این فرایند است که گاهی مانعی برای تربیت صحیح اسلامی و یا حتی خنثی کردن اثرات تربیتی خانه و نقش والدین است. ظهور وسایل ارتباط جمعی، نظیر ماهواره و اینترنت در دنیای امروزی، عاملی برای آسیب زدن به نسل جدید و ارزش‌های اسلامی آنها است. فقدان محتوای مناسب درسی و یا ضعف بنیه علمی مدرسان و مربیان از نظر صلاحیت حرفه‌ای و عدم اجرای صحیح برنامه تدوین شده در هنگام عمل بر تربیت اسلامی نسل جوان و به‌ویژه دانشجویان، آسیب‌های جدی وارد می‌کند.

با توجه به اینکه دروس تربیت اسلامی در بیشتر رشته‌های دانشگاهی با عناوینی همچون اخلاق و اندیشه اسلامی و در مقاطع تحصیلی کارشناسی ارشد با عنوان تربیت اسلامی برای تمامی دانشجویان رشته علوم تربیتی ارائه می‌شود؛ شناخت آسیب‌های پیشروی روش تدریس درس تعلیم و تربیت اسلامی و بررسی علت این آسیب‌ها کمک می‌کند تا برای رفع آنها اقداماتی صورت گیرد. از آنجایی که گاه توجه به این آسیب‌ها بسیار سطحی و نظری بوده و تحقیق و پژوهش جدی میدانی انجام نشده است؛ از این‌رو ضرورت انجام چنین پژوهشی برای محققین به وجود آمد. موضوع اصلی این پژوهش، شناسایی آسیب‌های روش تدریس درس تعلیم و

تربیت اسلامی از نظر اساتید بنام دانشگاهی و حوزوی و دانشجویان دانشگاه‌های تهران در مقطع کارشناسی ارشد که در تدریس این درس یا یادگیری آن نقشی داشته‌اند، است تا بتوانند آسیب‌های روش تدریس این درس را شناسایی کنند و راه‌حل‌هایی برای بهبود و بالا بردن اثربخشی و کارایی ارائه دهند.

روش پژوهش

همان‌گونه که در کتب روش تحقیق آمده است، یک محقق یا پژوهشگر باید پس از تعیین و تنظیم موضوع تحقیق، روش تحقیق را انتخاب کند؛ هدف از انتخاب روش این است که مشخص کنیم چه روشی برای بررسی موضوع مورد نظر مناسب است. انتخاب روش تحقیق بستگی به هدف و موضوع مورد پژوهش دارد. در واقع یک روش خوب می‌تواند به محقق کمک کند تا دقیق‌تر، آسان‌تر و سریع‌تر به سؤالات پاسخ دهد.

یکی از روش‌های تحقیق، روش تحلیل کیفی است؛ گال‌بورگ، پژوهش کیفی را نوعی بررسی می‌داند که زمینه آن فرضی است که افراد، حقیقت اجتماعی را به صورت معانی و تفسیرها می‌سازند و این ساخته هم تابع شرایط و موقعیت و هم انتقالی است. روش‌شناسی مسلط آن، کشف معانی و تفسیرهای فشرده در محیط‌های طبیعی به گونه‌ای است که موضوع آن، کشف داده‌های حاصل از استقرار تحلیل باشد (به نقل از هومن، ۱۳۸۵، ۱۴). در روش کیفی، محقق سؤالات گسترده و کلی را مطرح می‌کند و به جمع‌آوری اطلاعاتی می‌پردازد که عمدتاً از نوع کلامی و متن است و به توصیف و تحلیل این کلمات و متن‌ها می‌پردازد و در نهایت تحقیق خود را به صورت ذهنی و به اصطلاح سوگیرانه، اجرا می‌کند (لطف‌آبادی، ۱۳۹۰، ۵۸).

از میان روش‌های پژوهشی موجود که شامل روش‌های کمی، کیفی و تلفیقی هستند، در این پژوهش، روش کیفی مورد استفاده قرار گرفته است. «محقق کیفی از

فصلنامه
علمی-تخصصی

پژوهش‌نامه

تبلیغ

سال اول

شماره دوم

تابستان ۱۳۹۲

الگوی استنتاجی‌ایی استفاده می‌کند که از لحاظ مفهوم بدین معنی است که جمع‌آوری داده‌ها بدون هیچ نظریه یا فرضیه از پیش تصور شده‌ای آغاز می‌شود» (دلاور، ۱۳۸۹، ۲۲۴). برای گردآوری اطلاعات و شناسایی آسیب‌های روش تدریس درس تعلیم و تربیت اسلامی در دانشگاه‌ها از روش مصاحبه نیمه ساختاریافته استفاده شده است.

مصاحبه

کاهن و کانل (۱۹۶۸) مصاحبه را چنین تعریف می‌کنند: «گفت‌وگوی حداقل دو نفره‌ای است که بر اساس هدف مشخصی و به منظور کسب اطلاعات معینی توسط مصاحبه‌کننده شروع شده و متمرکز بر محتوایی است که توسط اهداف تحقیق مشخص شده است» (به نقل از دلاور، ۱۳۸۹، ۱۱۲).

در مصاحبه سؤال‌های کلی و از قبل طراحی شده به صورت بسته پاسخ، باز پاسخ و پیگیرانه هستند؛ هدف از طرح این سؤال‌ها، کسب اطلاعات عمیق از مصاحبه‌شونده است.

شیوه نمونه‌گیری

در این پژوهش کیفی، شیوه نمونه‌گیری هدفمند، انتخابی و در دسترس است؛ یعنی نمونه‌هایی که ما را بیشتر به پاسخ مطلوب نزدیک می‌کنند، انتخاب شده‌اند. برای نیل به این هدف، تعداد ۱۲ نفر از اساتید برجسته و بنام دانشگاهی و ۲ نفر از اساتید روحانی (حوزوی) که درس تعلیم و تربیت اسلامی را در مقاطع تحصیلات تکمیلی تدریس می‌کردند و ۱۵ نفر از دانشجویان کارشناسی ارشد با گرایش‌های مختلف رشته علوم تربیتی (دانشگاه‌های خوارزمی، علامه طباطبایی، شاهد، تربیت مدرس و دانشگاه تهران) به عنوان نمونه‌های در دسترس، انتخاب شدند و نظرات آنها در رابطه با آسیب‌های روش تدریس درس تعلیم و تربیت اسلامی از طریق مصاحبه

نیمه ساختاریافته با ثبت و ضبط مصاحبه‌ها بر روی نوار کاست گردآوری شد. در برخی مواقع مدت زمان انجام مصاحبه بسته به مصاحبه‌شوندگان از ۲۰ دقیقه تا نیم ساعت به طول انجامید.

از آنجا که شیوه نمونه در این پژوهش، نمونه‌گیری هدفمند و انتخابی بوده، حجم نمونه ۲۹ نفر است که از این تعداد ۳ نفر اساتید دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه خوارزمی، ۳ نفر اساتید دانشکده علوم تربیتی دانشگاه علامه طباطبائی، ۲ نفر از اساتید دانشگاه شاهد، ۲ نفر از اساتید دانشگاه تهران، ۲ نفر اساتید علوم تربیتی دانشگاه تربیت مدرس، ۲ نفر اساتید روحانی که تدریس درس مذکور را بر عهده داشته‌اند و ۱۵ نفر دانشجویان دوره تحصیلات تکمیلی دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه خوارزمی، علامه طباطبائی، شاهد، تربیت مدرس و تهران هستند. رویکرد این پژوهش، توصیفی-تفسیری است، شی‌یه و شانون می‌گوید: «در این رویکرد ابتدا اطلاعات گردآوری شده را بدون اعمال نظر و بدون توجه به چرایی آن توصیف کرده، سپس با استفاده از تفکر و استدلال به تحلیل اطلاعات می‌پردازیم (شی‌یه و شانون، ۲۰۰۵، به نقل از شمشیری، ۱۳۹۰).

از آنجا که تحقیق کیفی وابسته به محقق است (دلاور، ۱۳۸۹، ۲۲۷)، محقق ابتدا متن و محتوای مصاحبه‌ها را تحلیل محتوا کرده و مؤلفه‌ها و آسیب‌های موجود در متن را برای رسیدن به پاسخ‌های مطلوب و یافتن پاسخ برای پرسش‌های اصلی تحقیق استخراج کرده است تا از راه تشریح و توصیف نظرات مصاحبه‌شوندگان، آسیب‌ها و چالش‌های روش تدریس درس تعلیم و تربیت اسلامی را شناسایی کرده و به راه‌حل‌های مناسب برای رفع این آسیب‌ها دست یابد. واحد تجزیه و تحلیل در این پژوهش، جمله و پاراگراف است. یعنی از متن مصاحبه‌ها هر جمله یا پاراگرافی که مربوط به روش تدریس، آسیب‌شناسی و یا پیشنهاد راه‌حلی که برای رفع آسیب این درس و بهبود تدریس از جانب مصاحبه‌شوندگان مطرح شده بود،

فصلنامه
علمی-تخصصی

پژوهش‌نامه

تبلیغی

سال اول

شماره دوم

تابستان ۱۳۹۲

انتخاب و به‌دقت تحلیل و فراوانی آن شمارش شد و بر اساس آنها، نتایج استخراج و طبقه‌بندی شدند؛ در ضمن برخی از جملات و مطالب مصاحبه‌ها که با یکدیگر هم‌پوشانی داشتند در ذیل یک مقوله قرار گرفتند.

شیوه تجزیه و تحلیل اطلاعات

برای تجزیه و تحلیل اطلاعات جمع‌آوری شده، از روش تحلیل محتوا به روش کمی و کیفی استفاده شده است. بدین صورت که ابتدا فراوانی کمی مصاحبه‌ها از متن نوار استخراج شده و سپس از طریق تحلیل کیفی گویه‌ها و جملات متناسب با موضوع و سؤالات محقق مورد تحلیل قرار گرفته است. تجزیه و تحلیل اطلاعات در تحقیق کیفی یک روند تقریباً متوالی است که به‌سوی توصیف و تفسیر دقیق پدیده مورد تحقیق منتهی می‌شود (دلاور، ۱۳۸۹).

استروس و کرین سه رویکرد را در تجزیه و تحلیل اطلاعات کیفی ارائه داده‌اند که عبارت‌اند از: الف) رویکرد توصیفی؛ ب) رویکرد توصیفی - تفسیری؛ ج) رویکرد تفسیری - تجریدی (میکات و مورهاوس، ۱۹۹۴، ۱۲۲). رویکرد موردنظر در این تحقیق، رویکرد توصیفی - تفسیری است.

سؤالات اصلی

۱. آسیب‌های روش تدریس درس تعلیم و تربیت اسلامی از نظر مصاحبه‌شوندگان کدام است؟
۲. از دیدگاه مصاحبه‌شوندگان چه راه‌حل‌های پیشنهادی برای رفع آسیب‌های موردنظر وجود دارد؟
۳. چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی بین نظرات مصاحبه‌شوندگان وجود دارد؟

پیشینه پژوهش

در ارتباط با آسیب‌شناسی تربیت دینی، مقالات و پژوهش‌های زیادی انجام شده که محقق را جهت تدوین این پژوهش کمک کرده است. در زیر به برخی از مهم‌ترین نمونه‌های این پژوهش‌های انجام شده به طور مختصر اشاره می‌شود.

چراغ چشم (۱۳۸۶) در مقاله‌ای با عنوان «آسیب‌شناسی تربیت دینی در مدارس» دو شیوه تربیت فراگیران، یعنی تربیت دینی مبتنی بر اجبار و الزام و بی‌توجهی به عواطف، جهت انتقال باورهای دینی را به عنوان مهم‌ترین آسیب‌های تربیت دینی در مدارس می‌داند.

حمیدزاده (۱۳۸۷) پژوهشی با عنوان «آسیب‌شناسی تربیت دینی با تأکید بر مفهوم دین‌داری» انجام داده است. پژوهشگر در این مقاله، ابتدا به نقش مفهوم‌شناسی دین‌داری در تربیت دینی پرداخته و آنگاه آسیب‌های تربیت دینی را در دو حوزه آسیب‌های تربیت دینی از ناحیه مربیان، معلمان و آسیب‌های تربیت دینی از ناحیه برنامه درسی، مورد بررسی قرار داده و پیشنهادهایی برای رفع آن آسیب‌ها ارائه نموده است.

نوروزی و احمدی (۱۳۸۷) در مقاله‌ای با عنوان «درآمدی بر آسیب‌شناسی تربیت دینی» سوءتفاهم مفاهیم دینی را از جمله عوامل بسیار مهم آسیب‌زایی در تربیت دینی می‌دانند و اذعان می‌کنند که افراط و تفریط در آسان‌گیری در تربیت دینی موجب آسیب‌هایی در این حوزه می‌شود. در این مقاله، تربیت سالم با عنوان سهل‌گیری مورد بررسی قرار گرفته است.

علی همت بناری (۱۳۸۰) در پژوهشی با عنوان «نگاهی به عوامل آسیب‌شناسی تربیت دینی نوجوانان و جوانان (با تأکید بر عوامل آسیب‌زا در نظام آموزش و پرورش)» عوامل آسیب‌زا و موانع تربیت دینی را به عوامل درونی (عوامل

فصلنامه
علمی-تخصصی

پژوهش‌نامه

تبلیغی

سال اول
شماره دوم

تابستان ۱۳۹۲

مربوط به خود نوجوانان و جوانان) و عوامل بیرونی (عوامل مربوط به خارج از نوجوانان و جوانان) تقسیم نموده است و همچنین بیشتر بر به نظام آموزش و پرورش و عوامل مربوط به خارج از نظام آموزش و پرورش تأکید کرده است.

کریمی (۱۳۷۴) کتابی با عنوان تربیت آسیب‌زا دارد. در این کتاب مباحثی درباره اثرات پنهانی و ناخوشایند تربیت آسیب‌زا آمده که نویسنده براساس مشاهدات و تجربیات شخصی و یافته‌های پژوهشی خود، آنها را گردآوری کرده است. در این کتاب از موضع آسیب‌شناسی تربیتی به پاره‌ای از عوامل بازدارنده، نظیر: آموزش‌های صوری، عادت‌های کلیشه‌ای و مکانیکی بحث شده است (حاجی ده‌آبادی، ۱۳۸۰، ۳۳۴).

دلشاد تهرانی (۱۳۸۰) کتابی با عنوان «آسیب‌شناسی دین و دین‌داری در نهج‌البلاغه» دارد. این کتاب آن‌چنان که خود نویسنده می‌گوید: گزیده‌ای است از مباحث آسیب‌شناسی دین و دین‌داری در نهج‌البلاغه و نه تمام آنچه در این‌باره در آن آمده است؛ در این کتاب نویسنده تلاش کرده تا بیشترین استفاده را از نهج‌البلاغه داشته باشد.

از جمله مقالات دیگری که در این زمینه نوشته شده است، می‌توان به این نمونه‌ها اشاره کرد: غروی‌ان (۱۳۸۳) با عنوان «آسیب‌شناسی تربیت دینی»، خسرو باقری (۱۳۸۰) با عنوان «آسیب و سلامت در تربیت دینی» هدفی (۱۳۸۶) با عنوان «آسیب‌شناسی تربیت دینی»، حاجی ده‌آبادی (۱۳۸۰ الف) با عنوان «آسیب‌شناسی روش اسوه‌پردازی در تربیت دینی» شمشیری (۱۳۹۰) با عنوان «آسیب‌شناسی تربیت دینی کودکان مقطع پیش‌دبستانی از نظر متخصصان علوم تربیتی، روان‌شناسی، علوم دینی، ادبیات کودک و مریبان پیش‌دبستانی؛ مطالعه چندین مقالات، کتب و پژوهش‌هایی، ذهن محقق را به انجام پژوهش نو و کیفی در مورد آسیب‌شناسی روش تدریس درس تربیت اسلامی معطوف کرد و همان‌گونه که مشاهده کردید در ارتباط با آسیب‌شناسی تربیت دینی پژوهش‌های زیادی انجام شده است؛ اما در میان

آنها پژوهشی که از نظر موضوع مشابه این پژوهش باشد، انجام نگرفته است؛ بنابراین ضرورت انجام چنین پژوهشی برای محقق احساس شد.

یافته‌های پژوهش

در این پژوهش پس از بررسی تحلیل و ارزیابی مصاحبه‌های انجام شده، مؤلفه‌ها و آسیب‌های روش تدریس درس تعلیم و تربیت اسلامی استخراج و در جدول آورده شده است. لازم به ذکر است که مؤلفه‌هایی که دارای شباهت‌هایی بودند و با یکدیگر هم‌پوشی داشتند، ذیل یک عنوان قرار داده شده‌اند. در جدول زیر ابتدا فراوانی هر مؤلفه با توجه به نظر مصاحبه‌شوندگان دانشگاه‌های مختلف به طور جداگانه نشان داده شده است و سپس فراوانی کل هر مؤلفه در ستون آخر جدول آورده شده است.

فصلنامه
علمی-تخصصی
پژوهش‌نامه
تبلیغی
سال اول
شماره دوم
تابستان ۱۳۹۲

فرآوانی کل	دانشجویان	اساتید حوزوی	اساتید دانشگاه شاهد	اساتید دانشگاه علامه طباطبائی	اساتید دانشگاه تربیت مدرس	اساتید دانشگاه تهران	اساتید دانشگاه خوارزمی	مؤلفه‌ها	رتب
۱۷**	۸	۲	۱	۲	۱	۱	۲	عدم شایستگی برخی اساتید از نظر علمی-اعتقادی	۱
۲۳**	۱۲	۲	۲	۲	۲		۳	نبودن محتوا و کتاب‌های درسی مناسب	۲
۲۰**	۱۱	۲	۱	۲	۱		۳	استفاده نکردن اساتید از طرح درس و عدم برنامه‌ریزی برای تدریس	۳
۱۳	۸	۱			۱	۱	۲	عدم انگیزش کافی در دانشجویان	۴
۱۸**	۹	۲		۳	۲		۲	عدم تناسب مطالب و محتوا با زندگی دانشجویان	۵
۲۰**	۸	۲	۲	۳	۱	۲	۲	عدم ورود بسیاری از اساتید به هر دو حوزه دین و تعلیم و تربیت	۶

۷	برانگیزاننده نبودن کلاس‌ها برای دانشجویان	۲		۱	۱	۲	۱	۶	۱۳
۸	دور شدن جامعه و جوانان از مباحث دینی	۱	۱	۱				۱۲	۱۸**
۹	عدم تحلیل سؤالات و مباحث توسط اساتید			۱				۵	۸
۱۰	کمبود دانش و توانایی اساتید برای پاسخ به پرسش‌های دانشجویان	۲	۱	۱				۱۳	۱۸**
۱۱	تضاد بین خانه، مدرسه، دانشگاه و جامعه	۲		۱				۵	۱۰
۱۲	تنوع اقشار و فرهنگ‌ها در جامعه و دانشگاه	۱							۲
۱۳	تلقی دانشجویان از دین به عنوان مانع و بازدارنده پیشرفت اجتماعی و تحصیلی	۲	۲	۱	۱			۹	۱۸**
۱۴	شکاف بین نسل‌ها و دور شدن از فرهنگ و دین	۱	۱	۲	۱			۳	۹
۱۵	نگاه تک‌بعدی به دین	۱		۲				۳	۹
۱۶	استفاده سیاسی و عقیده‌ای از دین	۱		۱	۱			۱۳	۱۶
۱۷	آموزش مطالب غیردینی به اسم دین	۱		۱				۳	۵
۱۸	نداشتن نگاه بین‌رشته‌ای در آموزش مباحث دینی و تربیتی	۲	۱	۱	۱			۱	۶
۱۹	عدم جذابیت مفاهیم برای دانشجویان	۲	۱	۳	۱			۱۲	۲۱**
۲۰	عدم مطالعه و پژوهش کافی و مستمر توسط اساتید و دانشجویان	۲	۱	۱				۳	۸
۲۱	وجود رابطه یک طرفه در کلاس (سخنرانی، مونولوگ)	۲		۱				۷	۱۲
۲۲	عرفی شدن تربیت دینی	۱	۲	۱	۱			۳	۸
۲۳	مناسب نبودن روش تدریس اساتید و کتاب محوری بودن کلاس‌ها	۳	۱	۲	۱			۸	۱۵
۲۴	عدم تناسب مطالب با متون فلسفه اسلامی	۱		۱	۱				۳
۲۵	استفاده نکردن از نقش‌های دینی، اردو، سفر، اشعار و زیباشناسی دینی			۱	۱			۱	۲

جدول خلاصه یافته و فراوانی به‌دست آمده از تحلیل مصاحبه‌ها به تفکیک هر یک از مصاحبه‌شوندگان

توصیف و تشریح مؤلفه‌ها

همان‌گونه که در جدول مشاهده می‌کنید، ۲۵ مؤلفه به عنوان آسیب‌های روش تدریس درس تعلیم و تربیت اسلامی که مورد نظر مصاحبه‌شوندگان بود، استخراج شد. در میان مؤلفه‌های شناسایی شده بعضی از مؤلفه‌ها، مانند نبودن محتوای مناسب و کافی، استفاده نکردن اساتید از طرح درس و عدم جذابیت مفاهیم دینی برای دانشجویان، بیشتر مورد تأکید مصاحبه‌شوندگان قرار گرفت و به عنوان مهم‌ترین آسیب‌های روش تدریس درس تعلیم و تربیت اسلامی از نظر آنها شناخته شدند که در مجموع آنها را می‌توان در پنج طبقه به شرح زیر خلاصه کرد:

۱. آسیب‌های مربوط به محتوای این درس

در مصاحبه‌های انجام شده، بیشتر مصاحبه‌شوندگان بر این اعتقاد بودند که محتوا و کتاب‌های مناسبی چه از لحاظ کمی و چه از لحاظ کیفی در این زمینه وجود ندارد و تنها تعداد محدودی از مصاحبه‌شوندگان اظهار داشتند که در چند سال اخیر روند تولید کمی محتوا در زمینه تربیت دینی در قالب مقالات و مجله‌ها بیشتر شده است، اما از نظر همین مصاحبه‌شوندگان این مجموعه منابع از نظر کیفی ضعیف هستند.

عدم تناسب مباحث تدریس شده را می‌توان ناشی از عدم توجه به ویژگی‌ها و نیازهای دانشجویان و مسائل و دغدغه‌های امروزی قشر جوان جامعه دانست. نبودن محتوا و کتاب‌های درسی مناسب به عنوان یکی از مهم‌ترین آسیب‌های شناخته شده از نظر مصاحبه‌شوندگان بود. سایر آسیب‌های مربوط به این حوزه از نظر مصاحبه‌شوندگان عبارت است از: عدم تناسب مطالب و محتوا با زندگی دانشجویان و به روز نبودن محتوا و مباحث، عدم جذابیت مفاهیم و مباحث برای دانشجویان، عدم تناسب محتوا و مطالب با متون فلسفه اسلامی، آموزش مطالب و محتواهای غیردینی به اسم دین.

فصلنامه
علمی-تخصصی

پژوهش‌نامه

تبلیغ

سال اول
شماره دوم

تابستان ۱۳۹۲

۲. آسیب‌های مربوط به اساتید

آسیب‌های مربوط به اساتید از سویی به ایرادات گزینشی و انتخاب اساتید این درس برمی‌گردد. عدم شایستگی برخی اساتید از نظر علمی و اعتقادی که از آسیب‌های مهم شناخته شده است و همچنین انتخاب اساتید براساس معیارها و ملاک‌هایی که شایستگی علمی آنها را نشان نمی‌دهد؛ باعث کاهش اثربخشی و کارایی کلاس‌های درس تعلیم و تربیت اسلامی شده است. از سوی دیگر عمل نکردن به گفته‌ها و تضاد و تعارض میان آنچه که اساتید تدریس می‌کنند و آنچه که در عمل از آنها مشاهده می‌شود، باعث به وجود آمدن نگرشی منفی در دانشجویان می‌شود؛ این نگرش باعث شده که حرف‌های استاد بر دانشجوی بی‌تأثیر بماند و اثرگذاری کافی در بینش، عمل و رفتار دانشجویان نداشته باشد. این تضاد گفتاری و رفتاری زمانی مشکل‌سازتر است که در رفتار و گفتار دیگر مسئولان و اساتید و کادر آموزشی و مسئولان جامعه و ... نیز مشاهده شود.

در یک جمع‌بندی کلی آسیب‌های مربوط به حوزه اساتید عبارت است از: عدم شایستگی برخی اساتید از نظر علمی و اعتقادی، کمبود توانایی و دانش اساتید برای پاسخ به پرسش‌های دانشجویان، عدم تحلیل سؤالات و مباحث توسط اساتید، عدم ورود بسیاری از اساتید به هر دو حوزه تحصیلات حوزوی و دین و تحصیلات دانشگاهی در رشته تعلیم و تربیت، چند شغلی بودن اساتید، عدم مطالعه و پژوهش کافی و مستمر توسط اساتید.

۳. آسیب‌های مربوط به روش تدریس

آسیب‌های مربوط به این حوزه که به روش‌های تدریس و چگونگی ارائه مطالب و همچنین چگونگی مدیریت کلاس مربوط می‌شود عبارت‌اند از: نداشتن طرح درس و عدم برنامه‌ریزی برای تدریس، نداشتن نگاه بین‌رشته‌ای در آموزش مباحث دینی

و تربیتی، وجود رابطه یک طرفه (سخنرانی) در کلاس (مونولوگ)، مناسب نبودن روش تدریس اساتید، کتاب محوری بودن، عدم تنوع و برانگیزاننده نبودن کلاس‌ها.

۴. آسیب‌های مربوط به عوامل انگیزشی دانشجویان

آسیب‌های مربوط به دانشجویان که بیشتر به میزان انگیزه آنها به این درس برمی‌گردد، عبارت است از: عدم انگیزش کافی برای مطالعه این درس، تلقی دانشجویان از دین به عنوان مانع بازدارنده پیشرفت اجتماعی و تحصیلی، عدم مطالعه و پژوهش کافی و مستمر توسط دانشجویان.

وجود چنین آسیب‌هایی ناشی از عوامل گوناگونی است که به اساتید، روش تدریس آنها، جامعه، خانواده، شیوه‌های تربیتی، خود دانشجویان و ...، مربوط می‌شود. از آنجا که می‌توانیم بگوییم یکی از مهم‌ترین عوامل اثربخشی درس تعلیم و تربیت اسلامی، انگیزه دانشجو و علاقه او به این درس است. در نهایت باید نقایص و آسیب‌های عواملی که به آنها اشاره شد، برطرف شود تا انگیزه و علاقه کافی در دانشجویان برای پژوهش و کندوکاو در این زمینه به وجود آید؛ زیرا تا زمانی که دانشجو انگیزه و علاقه کافی برای مطالعه این درس نداشته باشد، کلیه فعالیت‌های فرآیند آموزش بی‌نتیجه خواهد ماند.

۵. آسیب‌های مربوط به حوزه خانواده، جامعه و نظام تربیتی

برخی از مصاحبه‌شوندگان به بعضی آسیب‌هایی اشاره داشته‌اند که عمدتاً به تشدید عوامل آسیب‌زای انگیزشی دانشجویان و به‌طور غیرمستقیم در تفهیم و درونی کردن بار ارزشی درس تربیت اسلامی تأثیرگذار بودند که این آسیب‌ها عبارتند از: تضاد بین خانه، مدرسه، دانشگاه و جامعه، دور شدن جامعه و جوانان از مباحث دینی، تنوع اقشار و فرهنگ‌ها در جامعه و دانشگاه، استفاده‌های سیاسی و عقیده‌ای از دین، نگاه تک بعدی به دین، عرفی شدن تربیت دینی، وجود مشکل در نظام تربیتی، عدم استفاده از نقش‌های دینی، اردو، سفر، اشعار، هنر و زیباشناسی دین.

مقایسه مؤلفه‌ها و نظرات مصاحبه‌شوندگان (شباهت‌ها و تفاوت‌های نظرات)

همان‌گونه که در جدول هم مشاهده کردید با توجه به دسته‌بندی پنج‌گانه‌ای که برای آسیب‌های شناخته شده به عمل آمد، اکثریت مصاحبه‌شوندگان روی آسیب‌های مربوط به دو حوزه محتوا و اساتید تأکید داشتند.

چند نمونه از آسیب‌هایی که مطرح شد مربوط به حوزه خانواده، جامعه و نظام تربیتی بود که نشان می‌دهد متخصصین، بعضی از آسیب‌ها را ریشه‌ای و ناشی از دوره‌های قبل و خارج از دانشگاه و کلاس می‌دانند و از سوی دیگر آسیب‌های گوناگونی در ابعاد و جنبه‌های گوناگون، مانند محتوا، اساتید، روش تدریس، دانشجو، انگیزه، نظام تربیتی و ... مطرح کردند که نشان‌دهنده تأکید همه مصاحبه‌شوندگان بر وجود این گونه آسیب‌ها است.

یکی از شباهت‌هایی که میان نظرات مصاحبه‌شوندگان در بین اساتید وجود دارد، عدم ورود بسیاری از اساتید به هر دو حوزه دین و تعلیم و تربیت است؛ نکته حائز اهمیت این است که حتی اساتیدی که به این آسیب اشاره نکرده بودند در پایان، یکی از راهکارهای بهبود کارایی و اثربخشی کلاس تعلیم و تربیت اسلامی را تسلط بر هر دو حوزه دین و تعلیم و تربیت می‌دانستند. با این وجود، در بین نظرات مصاحبه‌شوندگان تفاوت‌هایی را نیز می‌تواند دید که از تعداد فراوانی هر سطح می‌توان گفت که در برخی موارد در بین نظرات مصاحبه‌شوندگان اختلاف نظرانی وجود دارد.

راه‌حل‌های پیشنهادی برای رفع آسیب‌ها

به‌طورکلی مصاحبه‌شوندگان در حین مصاحبه، برخی راهکارهایی را نیز برای حل این آسیب‌ها مطرح کرده‌اند که در زیر به آنها اشاره می‌شود:

رتال جامع علوم انسانی

۱. تألیف کتاب با محتوای مناسب، جامع و متناسب با مسائل روز و همچنین محتوایی کاربردی و ویراستاری علمی کتاب‌های موجود در زمینه تعلیم و تربیت اسلامی با همکاری حوزه و دانشگاه؛
۲. تربیت متخصصین و اساتید مجرب این رشته که هم تحصیلات دانشگاهی در رشته علوم تربیتی داشته باشند و هم تحصیلات حوزوی و دینی؛
۳. تغییر رویکرد روش‌های تدریس و اصلاح روش‌ها و عدم کتاب محوری بودن کلاس‌ها؛
۴. برگزاری کارگاه‌های آموزشی برای اساتید این درس در دانشگاه‌ها توسط افراد متخصص و آشنا به دو حوزه دین و تربیت.
۵. مشارکت و همکاری اساتید متخصص حوزه و دانشگاه برای تدوین منبع رسمی برای تدریس در مقاطع تحصیلات تکمیلی؛
۶. کمک به تولید محتوای الکترونیکی و توزیع آن در بین اساتید دانشگاه‌ها برای استفاده در کلاس درس برای تدریس تعلیم و تربیت اسلامی؛
۷. برگزاری میزگردها و جلسات پرسش و پاسخ و سمینارهای ملی و بین‌المللی درباره آسیب‌شناسی تدریس درس تعلیم و تربیت اسلامی در دانشگاه؛
۸. تشویق دانشجویان برای برگزاری جلسات هم‌اندیشی با استادان و دانشجویان در دانشگاه‌ها برای تقویت انگیزه دانشجویان؛
۹. استفاده از هنر و بعد زیباشناسی دینی (استفاده از شعر، هنر، موسیقی، تئاتر و...)
۱۰. توجه به پرسش‌ها و دغدغه‌های دانشجویان و مسائل روز، مانند روان‌شناسی، جامعه‌شناسی و...؛
۱۱. تدوین کتاب راهنمای تدریس و بسته آموزشی کامل (کتاب راهنمای تدریس، فیلم آموزشی و مواد آموزشی غنی‌سازی شده) برای تدریس درس تعلیم و تربیت اسلامی و توزیع آن برای دانشگاه‌ها و اساتید.

جدول (۲) خلاصه و جمع‌بندی نتایج حاصله در مورد شناسایی آسیب‌ها، پیشنهادها و راهکارهای بهبود روش تدریس درس تعلیم و تربیت اسلامی

ردیف	مؤلفه‌ها	آسیب‌های شناسایی شده	راه‌حل‌های پیشنهادی
۱	آسیب‌های مربوط به محتوای این درس	<ul style="list-style-type: none"> - نبودن محتوا و کتاب‌های درسی مناسب - عدم تناسب مطالب و محتوا با زندگی دانشجویان - عدم جذابیت مفاهیم برای دانشجویان - عدم تناسب مطالب با متون فلسفه اسلامی 	<ul style="list-style-type: none"> - تألیف کتاب با محتوای مناسب و جامع و متناسب با مسائل روز - تدوین کتاب راهنمای تدریس و بسته آموزشی کامل و توزیع آن برای دانشگاه‌ها و اساتید - تولید محتوای الکترونیکی و توزیع آن در بین اساتید دانشگاه در این حوزه - مشارکت و همکاری اساتید متخصص حوزه و دانشگاه برای تدوین منبع
۲	آسیب‌های مربوط به اساتید	<ul style="list-style-type: none"> - عدم شایستگی برخی اساتید از نظر علمی- اعتقادی - عدم ورود بسیاری از اساتید به هر دو حوزه دین و تعلیم و تربیت - کمبود دانش و توانایی اساتید برای پاسخ به پرسش‌های دانشجویان - عدم مطالعه و پژوهش کافی و مستمر توسط اساتید و دانشجویان - نداشتن نگاه بین‌رشته‌ای در آموزش مباحث دینی و تربیتی 	<ul style="list-style-type: none"> - تربیت متخصصین و اساتید مجرب این رشته که هم تحصیلات دانشگاهی در رشته علوم تربیتی داشته باشند و هم تحصیلات حوزوی و دینی. - استفاده از امتیاز تشویقی برای اساتید این حوزه در امور پژوهشی و تألیفی - برگزاری میزگردها و جلسات پرسش و پاسخ و سمینارهای ملی و بین‌المللی درباره آسیب‌شناسی تدریس درس تعلیم و تربیت اسلامی در دانشگاه.

<p>- تغییر رویکرد روش‌های تدریس و اصلاح روش‌ها و عدم کتاب‌محوری بودن کلاس‌ها</p> <p>- استفاده از هنر و بُعد زیباشناسی دینی (استفاده از شعر، هنر، موسیقی، تئاتر و...).</p> <p>- برگزاری کارگاه‌های روش تدریس و روش تحقیق برای اساتید این درس</p> <p>تدوین مجموعه سؤالات راهنما برای اساتید جهت ارزشیابی و استفاده در کلاس درس</p>	<p>- استفاده نکردن از نقش‌های دینی، اردو، سفر، اشعار و زیباشناسی دینی</p> <p>- مناسب نبودن روش تدریس اساتید و کتاب‌محوری بودن کلاس‌ها</p> <p>- وجود رابطه یک طرفه در کلاس (سخنرانی، مونولوگ)</p> <p>- عدم تحلیل سؤالات و مباحث توسط اساتید</p> <p>- استفاده نکردن اساتید از طرح درس و عدم برنامه‌ریزی برای تدریس</p>	<p>آسیب‌های مربوط به روش تدریس</p>	<p>۳</p>
<p>- توجه به پرسش‌ها و دغدغه‌های دانشجویان و مسائل روز مثلاً روان‌شناسی، جامعه‌شناسی و...</p> <p>- استفاده از متون جذاب و مثال‌ها و داستان‌های جذاب در متون چاپی و الکترونیکی</p> <p>تشویق دانشجویان به برگزاری میزگردها و هم‌اندیشی در دانشگاه‌ها در این حوزه</p>	<p>- عدم جذابیت مفاهیم برای دانشجویان</p> <p>- استفاده سیاسی و عقیده‌ای از دین</p> <p>- عدم مطالعه و پژوهش کافی و مستمر توسط اساتید و دانشجویان</p> <p>- تلقی دانشجویان از دین به عنوان مانع و بازدارنده پیشرفت اجتماعی و تحصیلی</p> <p>- برانگیزاننده نبودن کلاس‌ها برای دانشجویان</p>	<p>آسیب‌های مربوط به دانشجویان و عوامل انگیزشی دانشجویان</p>	<p>۴</p>
<p>- برگزاری برنامه آموزش خانواده در حوزه تربیت دینی برای والدین</p> <p>- تهیه و تدوین برنامه میزگردها و مصاحبه‌های تلویزیونی و رادیویی در برنامه صبح زندگی</p>	<p>- عرفی شدن تربیت دینی</p> <p>- استفاده سیاسی و عقیده‌ای از دین</p> <p>- شکاف بین نسل‌ها و دور شدن از فرهنگ و دین</p> <p>- تنوع اقشار و فرهنگ‌ها در جامعه و دانشگاه</p> <p>- تضاد بین خانه، مدرسه، دانشگاه و جامعه</p>	<p>آسیب‌های مربوط به حوزه تربیت و جامعه و نظام تربیتی</p>	<p>۵</p>

جمع‌بندی

از آنجایی که در قسمت توصیف و تشریح مؤلفه‌ها به طور مفصل به هر کدام از آسیب‌ها و حوزه‌های دسته‌بندی شده پرداخته شد، در اینجا به یک بحث و نتیجه‌گیری کلی از پژوهش انجام شده بسنده می‌کنیم. موضوع تعلیم و تربیت و روش‌های آن مطلبی است که از دیرباز و زمان‌های بسیار دور توجه بشر را به خود معطوف ساخته و در تمام اعصار گوناگون زندگانی انسان از اهمیت والایی برخوردار بوده است. در این پژوهش بر اساس آنچه به دست آمد، می‌توان گفت که تدریس درس تعلیم و تربیت اسلامی در بسیاری از زمینه‌ها پنج حوزه‌ای که در این پژوهش مطرح شد، آسیب‌های بسیاری را پیشرو دارد که عدم توجه و بررسی عمیق و ریشه‌ای این آسیب‌ها باعث به وجود آمدن مشکلات و چالش‌های زیادی می‌شود.

با توجه به نتایجی که در این پژوهش حاصل شد، بیشتر مصاحبه‌شوندگان روی محتوا و کتاب‌های این درس و عدم تناسب آن با زندگی دانشجویان تأکید داشتند. متأسفانه نه تنها در رابطه با این درس، بلکه با توجه به تحقیقات انجام شده در بیشتر رشته‌ها و کلاس‌ها و همچنین بیشتر در مقاطع تحصیلی در نظام آموزشی و تربیتی ما، بیش از هر چیز به دنبال افزایش محفوظات و بالا بردن کمی اطلاعات در برنامه‌های تربیتی و به‌ویژه تربیت دینی هستند که این رویه تنها به ظاهر امور توجه دارد و باعث می‌شود که از تربیت واقعی، عمیق، درونی و اصول اولیه تربیت دینی که همان توجه به فطرت الهی است، غافل بمانیم.

تأکید زیاد بر اصول و اهداف تعلیم و تربیت اسلامی و حفظ محتوا و مباحث مکتوب به عنوان هدف تدریس، باعث ایجاد نوعی نگرش منفی در دانشجویان می‌شود؛ زیرا از یک طرف، کتاب محوری بودن کلاس‌ها و از طرف دیگر، عدم تناسب محتوا با زندگی دانشجویان و توجه نکردن به نیازها و مسائل روز آنها باعث می‌شود که انگیزه و علاقه کافی نسبت به این کلاس‌ها در دانشجویان ایجاد نشود و

حتی در شرایط حاد ممکن است که دین را به عنوان مانعی در مسیر پیشرفت تحصیلی و اجتماعی خود تلقی کنند؛ در حالی که دین و اصول تربیت دینی ماهیتاً دارای چنین خصوصیتی نیستند و به وجود آمدن چنین آسیب‌ها و مشکلاتی به نحوه ارائه و نشان دادن دین و روش تدریس دروس تعلیم و تربیت اسلامی برمی‌گردد.

به‌عنوان یک پیشنهاد، تشکیل کمیته‌ای مرکب از اساتید متخصص در حوزه و دانشگاه و برگزاری سمینار بین‌المللی دربارهٔ آسیب‌شناسی دین‌داری و آموزش دینی و نیز بررسی چگونگی آموزش تربیت اسلامی در سایر کشورها و دانشگاه‌ها می‌تواند در این باره زمینه را برای تقویت اساتید در سطح ملی و بین‌المللی برای آموزش و پژوهش در رشته تربیت اسلامی تشویق نماید.

فصلنامه
علمی-تخصصی

پژوهش‌نامه

تربیت تبلیغی

سال اول
شماره دوم

تابستان ۱۳۹۲

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. الحر عاملی، محمد بن الحسن؛ *وسایل الشیعه*؛ ج ۲۰، ج ۶، تهران: المکتبه الاسلامیه، بی تا.
 ۲. باقری، خسرو؛ *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی*؛ جلد ۲، تهران: انتشارات مدرسه، ۱۳۸۴.
 ۳. بناری، علی همت؛ «نگاهی به عوامل آسیب‌شناسی تربیت دینی نوجوانان و جوانان (با تأکید بر عوامل آسیب‌زا در نظام آموزش و پرورش)»؛ نشریه روان‌شناسی و علوم تربیتی، تربیت اسلامی، ش ۶، صص ۱۸۶-۱۷۱، تابستان ۱۳۸۰.
 ۴. چراغ چشم، عباس؛ «آسیب‌شناسی تربیت دینی در مدارس»؛ کتاب نقد، ش ۴۲، صص ۱۶۸-۱۵۵، ۱۳۸۶.
 ۵. حاجی ده‌آبادی، محمدعلی؛ «آسیب‌شناسی روش اسوه‌پردازی در تربیت دینی، تربیت اسلامی»؛ ش ۶، قم: پژوهشگاه و حوزه دانشگاه، صص ۱۴۲-۱۳۳، ۱۳۸۰.
 ۶. حاجی ده‌آبادی، محمدعلی؛ *بررسی و نقد اجمالی منابع موجود در زمینه آسیب‌شناسی تربیت دینی*؛ قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۰.
 ۷. حجتی، سید محمدباقر؛ *اسلام و تعلیم و تربیت*؛ تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۵۸.
 ۸. حمیدزاده، محمدصادق؛ «آسیب‌شناسی تربیت دینی با تأکید بر مفهوم دین‌داری»؛ فصلنامه دین و سیاست، ش ۱۶، تابستان ۸۷، صص ۱۶۶-۱۴۵، ۱۳۸۷.
 ۹. دلاور، علی؛ *روش تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی (ویرایش چهارم)*؛ تهران: نشر ویرایش، ۱۳۸۴.
 ۱۰. شمشیری، بابک و مرضیه نوذری؛ «آسیب‌شناسی تربیت دینی کودکان مقطع پیش‌دبستانی از نظر متخصصان علوم تربیتی، روان‌شناسی، علوم دینی، ادبیات کودک و مریدان پیش‌دبستانی»؛ دو فصلنامه علمی - پژوهشی تربیت اسلامی، قم: س ۶، ش ۱۲، بهار، صص ۷۳-۵۱، تابستان ۱۳۹۰.
 ۱۱. عطاران، محمد؛ *آرای مریدان بزرگ مسلمان درباره تربیت کودک*؛ تهران: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۶.
 ۱۲. لطف‌آبادی، حسین؛ *روش‌شناسی پژوهش در روان‌شناسی و علوم تربیتی*؛ قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۰.
 ۱۳. هومن، حیدر علی؛ *راهنمای علمی پژوهش کیفی*؛ تهران: سمت، ۱۳۸۵.
 ۱۴. کریمی، عبدالعظیم؛ *رویکردی نمادی به تربیت دینی با تأکید بر روش‌های اکتشافی*؛ چاپ اول، تهران: قدیانی، ۱۳۷۴.
 ۱۵. نوروزی، رضا علی و محسن احمدی؛ «درآمدی بر آسیب‌شناسی تربیت دینی»؛ مجله علوم انسانی، س ۱۶، ش ۷۱، صص ۱۹۰-۱۶۱، ۱۳۸۷.
16. Maykut, P. & R. Morehouse, *Beginning Qualitative Research Philosophic & Practical Guide*, London-Washington, DC: Falmer Press, 1994.
17. Shieh H. F., S. E. Shannon, *Three Approaches to Qualitative Content Analysis, Qual Health Res.*, Fooyin University, Taiwan University Washington, 2005.

فصلنامه
علمی-تخصصی

پژوهش نامه

پژوهش نامه

سال اول

شماره دوم

تابستان ۱۳۹۲

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

